

И в а ц о в, С. А. К вопросу об элементах этнополитического сознания в "Болгарской апокрифической летописи". — В: Раннефеодалные славянские государства..., с. 131—136.

³⁷ Публикуван е за пръв път от Я ц и м и р с к и й, А. И. (Мелкие тексты и заметки по старинной славянской и русской литературы. — ИОРЯСл, VII, 1, 1903, с. 112).

³⁸ Върху ролята на т. нар. половно-възрастова организация в обществено-политическия живот на прабългарското общество вече обръна внимание в две мои публикации: "Бележки върху социалната организация на прабългарите" /в сборника "Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев", Велико Търново, 1993/ и "Обичаят "Свещена пролет" у прабългарите и механизъмът на преселенията им в Северното Причерноморие и на Балканите" /в сборника "Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. II, Велико Търново, 1993/.

ВИЗАНТИЙСКАТА КУЛТУРА В КРИМ ПРЕЗ VIII—IX В. И БЪЛГАРИТЕ

РАШО РАШЕВ

Прабългарската група, заселена в Крим след разпадането на Велика България, попада в регион с древни културни традиции. От времето на гръцката колонизация Кримският полуостров е бил място за контакти между средиземноморската култура и племената от северночерноморските степи. В периода на Великото преселение се извършва значително стесняване на връзките поради унищожаването на редица антични градове. Някои от тях запустяват завинаги, други се заселват отново, но при отсъствието на старо местно население и в условията на скъсване на контактите със средиземноморския свят. Сравнително благоприятни са се оказали обстоятелствата в Крим, чиято южна част остава част от територията на Византийската империя. Главният град на провинция Таврика — Херсонес — запазва значението си на неин пръв административен и културен център. Непосредственото съседство на българските племена с тази византийска провинция поставя въпроса за характера на влиянията в областта на материалната култура като част от общия въпрос за взаимоотношенията между Византия и "варварския" свят по нейните граници. Въпросът е важен и с оглед на сравняване на аналогични процеси и контакти между дунавските българи и Византия. За Крим сме улеснени от появилото се наскоро изследване на И. А. Баранов¹. От подробното и аналитично изложение на фактите не е трудно да се извлекат данните, които ни интересуват с оглед на нашата тема.

Трябва да се отбележи и това, че българските племена наследяват мястото на цяла редица по-стари степни народи и племена, контактували с античните центрове по Северното Причерноморие в протежение на много векове. Културните връзки между тях през по-голямата част от периода не са повлияли съществено върху бита и вярванията на степните народи. Контактите са били ограничени и са бележели относителна активност само по отношение на луксозните стоки, предназначени за аристокрацията. Едва през III—IV в. със създаването на местната готска общност, съпроводено с политическа

стабилизация на региона и масово и бързо преминаване към уседналост и земеделие, населението на степта възприема редица традиции на късноантичното земеделие, занаяти, строителство. Създадената по онова време култура /т. нар. Черняховска култура/ основателно се определя като синтез на късноримски, готски и сарматски /степни/ традиции. Този синтез е бил рязко прекъснат от хунското нашествие в последната четвърт на IV в. От началото на V в. практически се възстановява предишното положение на дистанция между крайбрежните градове и степта както поради връщане на част от степното население към стария начин на живот, така и поради упадък на повечето градове. През VI в. Византия възстановява частично позициите си в Крим, предприемайки мащабно укрепително строителство², а Херсонес възстановява донякъде и постепенно позициите си на пръв център на полуострова.

Първите материални останки от настанилите се в Крим български племена датират от VII в. Те заварват централната и източната част на полуострова обезлюдени. В периода V—VII в. там не са съществували постоянно обитавани поселения³. Най-ранните български селища се изграждат на чисти терени, встрани от останките на разгромените в края на IV в. антични поселения. По своя тип жилищата, които И. А. Баранов датира от средата на VII до средата на VIII в., са юртообразни или четириъгълни полуземлянки, различни от жилищата на местното антично население⁴. Отоплителните съоръжения са огнища или глинобитни пещи. Още в този ранен период се забелязват опити за заимстване на отделни елементи от местната жилищна традиция, която изглежда не е била заличена напълно. Резултатът е хибрид, в който преобладават чертите на традиционното българско жилище. Така в опита си да изградят наземно жилище от местен тип новите обитатели изграждат стени от камък в една своеобразна техника на подреждане на камъните и състав на спойката, характерни за тяхната собствена строителна традиция. Непривикнали да използват жилище, изградено с под на нивото на терена, те вкопават пода на дълбочина до 0,30 — 0,40 м. Добавяйки традиционното за тях открито огнище, те превръщат жилището в обикновена полуземлянка с каменни стени. Важно е да се отбележи, че в случая се прави опит да се възпроизведе не жилището на античния Крим от периода преди хунското нашествие, а това на византийските иконопочитатели, намерили убежище на полуострова през първата половина на VIII в.⁵ В техните поселения, разположени по южния морски бряг, жилищата представляват четириъгълни каменни постройки с фундамент и стени от сравнително добре оформени камъни, споени с хоросанов разтвор⁶. Доколко външно-имитативен е бил опитът да се следва византийската жилищно-архитектурна традиция се вижда и от факта, че една полуземлянка от селището при Кордон-Оба е била изградена върху развалините на византийска сграда, без да е направен опит за използване на нейните удобства и каменни стени⁷.

През целия VIII век полуземлянката е единственият тип жилище на

българското население в Крим. През IX в. тя се заменя от еднокамерни или двукамерни помещения с каменни стени, изградени в т. нар. "номадска" техника, характерна с косото подреждане на плочести камъни. Характерен детайл е заоблянето на ъглите, т. е. липсата на конструктивна връзка между стените и вкопаването на пода — елементи, които са продължение на домашната традиция. Те се съчетават с византийски заемки като оформянето на вход с праг и изграждане на двускатен покрив. Едва в края на IX в. и през X в. се появяват обособени жилищни комплекси, съставени от наземна жилищна и стопанска постройка, оградени с каменен зид. Те са изцяло заимствувани от местното византийско жилище⁸. Според И. А. Баранов появата на тези комплекси може да се смята в Крим за най-характерния признак за византийско влияние върху материалната култура на българите. Дори в тези случаи домашната традиция не е изоставена напълно. В селището при Кордон-Оба е приложена домашна строителна техника, като в някои случаи камъкът е заместен с кирпич. Вместо пещки в жилищните помещения са разположени огнища, а византийският тип солидна каменна печка вместо в жилището е построена на двора за сезонно ползване. До IX в. традиционната полуземлянка е задоволявала напълно потребностите и е била предпочитана дори в случаите, когато разположени наблизко развалини на каменни сгради са могли да бъдат пригодени за жилища. Така една полуземлянка е била изградена върху мраморния под на опожарена ранновизантийска базилика в Керч, а друга — на дъното на византийска цистерна в Судак.

Нехарактерни за византийското строителство технически и конструктивни белези се откриват в крепостното строителство. Поради географските и почвени особености на Крим, както и по причини от военнополитически характер, през ранното средновековие в Крим не се строят землени укрепления. Укрепителните съоръжения са каменни крепости. По редица белези тези крепости се различават от съвременна византийска фортификация в Крим. Най-характерният им отличителен белег е липсата на фундамент. Крепостните стени са изградени на право върху подравнената повърхност на тогавашния терен или върху изравнителен слой от каменни плочи, положени върху терена. Вътрешността на зидовете е запълнена от каменен или земен блокаж, слабо свързан с лицевите каменни облицовки. Понякога тези блокове са подредени според ранновизантийската строителна техника чрез редуване на надлъжни и напречно поставени блокове. Това обаче се оказва само имитация, тъй като напречните не навлизат във вътрешността на зида, за да осъществят връзката между пълнежа и облицовката и да го заздравят по този начин. Подходите към някои крепости не са устроени според античните изисквания косо спрямо портата, а перпендикулярно. Липсва развита система от порти и кули⁹. Друга област, където могат да се търсят прояви на византийско влияние, е керамичното производство¹⁰. Именно то, задоволяващо масова потребност чрез

стока, която е могла да се транспортира на големи разстояния, е могло най-силно да въздейства върху домашната традиция. Преминаването към уседналост и земеделие е изисквало много по-големи количества глинени съдове отколкото старият скотовъден бит. Около средата на VII в., когато се установяват на полуострова, българите не познават или по-точно не изпитват потребност да използват грънчарското колело. Домашната керамика е крайно ограничена по количество, асортимент и форми и фактически е сведена до една-единствена форма — гърнето, изработено на ръка и опалено в примитивна пещ или огнище. В началния период на усядане нарастващата потребност от глинени съдове частично се е задоволявала чрез продукцията на византийските работилници, разположени в района на Херсонес. Това са главно амфори и кани с трилистно оформени устия. Трябва да се предполага, че непосредственото съседство на византийските работилници, използващи бързовъртящ се грънчарски кръг и най-съвършена технология за приготвяне на глината и нейното изпичане, ще повлияе върху възприемането на опита и уменията на византийските грънчари. На практика обаче се получава това, което познаваме и от други райони на Източна и Средна Европа, където византийското грънчарство съседства с грънчарството на славяни, авари и българи. Вместо съвършеното крачно грънчарско колело се възприема бавновъртящото се ръчно колело; вместо пречистена глина — непречистена, здравината на която се подсилва от различни механични примеси; вместо разнообразие от форми — само една почти доминираща форма — гърнето; вместо развиващите висока температура византийски пещи — малки, несъвършени пещи. Нещо повече, дори когато византийски майстори работят съдове по поръчка на своите съседи, те имитират на своето бързо колело формата на тяхното гърне¹¹. Собствено византийската грънчарска продукция, проникнала сред българите, е представена предимно от амфори и по-рядко от кани. Сред общото количество на съдовете тя съставя извънредно малък процент за периода от VIII в. насетне.

В областта на занаятите, свързани с обработка на цветни метали, директните византийски влияния се различават трудно. Известно е, че изработката на накити в редица случаи има надетничен характер, тъй като често е дело на специализирани майстори и ателиета, които се съобразяват с вкусовете на клиента. Такъв е случаят и с приложните занаяти в Крим. По-специално накитите по стил и форми не се отличават от сходните изделия в салтово-маяцката култура като цяло¹².

Безспорно директно византийско влияние се открива в областта на земеделската техника. Формите на земеделските оръдия на труда и свързаните с тях начини за обработка на земята са заимствувани изцяло от местното население без промяна¹³. Този процес е бил свързан с нарасналата роля на земеделието, чието развитие е било възможно само чрез заимствуване на земеделска техника от непосредствените съседи.

В сравнителен план картината на византийските влияния върху българите в Крим през VII—IX в. отговаря в общи линии на онова, което е установено за византийско-българските връзки на Долния Дунав. Тези два пункта пък от своя страна се приобщават към примерите, които знаем за тези контакти в други региони по северната граница на Византия, т. е. от Средния Дунав до Крим. Накратко те се свеждат до това, че по северната периферия на някогашния античен свят след т. нар. Велико преселение на народите се създава ново етно-културно обкръжение. Живеещите там народи формират своя специфична материална култура, сходна по най-характерните си белези и различна от съвременната ѝ византийска култура. Доколкото съществуват, византийските влияния и заемки са слаби и опосредствувани. Едва с привличането на тези народи към християнството Византия се превръща в източник на мощни културни влияния, които засягат както духовната, така и материалната сфера и постепенно унифицират цялостната култура на православната общност.

БЕЛЕЖКИ

¹ Баранов, И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. Салтово-маяцкая культура. Киев, 1990; рец.: Рашев, Р. Археология, 1992, 1, 82—84.

² Герцен, А. Г. Крепостной ансамбль Мангула. — Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Вып. I. Симферополь, 1990, с. 89 сл. и цит. там л-ра. Редица крепости от X—XV в. са съществували още в ранновизантийско време, за тях срв. Мыц, В. Л. Укрепления Таврики X—XV вв. Киев, 1991.

³ Баранов, И. А. Цит. съч., 13—14.

⁴ Пак там, 35—36.

⁵ Пак там, 45—46.

⁶ Пак там, 46—47.

⁷ Пак там, с. 47.

⁸ Пак там, 50—52, рис. 17.

⁹ Пак там, с. 54 сл.

¹⁰ Пак там, с. 86 сл.

¹¹ Пак там, с. 93.

¹² Пак там, 82—86.